

تقديم به:
پدر و مادرم

فهرست مطالب

سخنی با خواننده.....	۱۱
مقدمه.....	۱۳
فصل اول: زمینه‌های تکوین شخصیت سیاسی صدرالمتألهین.....	۱۷
مقدمه.....	۱۷
زندگی سیاسی.....	۱۷
اوضاع زمانه.....	۲۳
عصر صدرالمتألهین از نگاه خود وی.....	۲۵
میراث علمی مآصدرا.....	۴۰
فصل دوم: جایگاه دانش سیاسی در حکمت متعالیه.....	۴۷
الف) دانش سیاسی در آثار مآصدرا.....	۴۷
۱. سیاست در شرح الهدایة الاثیریة.....	۴۸
۲. سیاست در اکسیرالعارفین.....	۵۱
۳. سیاست در المظاهر الالهیة.....	۵۳
ب) منابع اندیشه سیاسی صدرالمتألهین.....	۶۰
مقدمه.....	۶۰
۱. مبدأ و معاد.....	۶۲
۲. الشواهد الربویة.....	۶۳
۳. رساله سه اصل.....	۶۴
۴. کسر اصنام الجاهلیة.....	۶۷

۵. الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعة	۶۸
۶. المظاهر الالهیه	۶۸
۷. تفسیر القرآن الکریم	۶۹
۸. شرح اصول کافی	۶۹
۹. شرح الهدایة الاثریة	۷۰
۱۰. مثنوی مآصدرا	۷۰
فصل سوم: زندگی سیاسی در اندیشه صدر المتألهین	۷۵
تأمل در معاش انسانها	۷۵
جایگاه دنیا در اندیشه مآصدرا	۸۱
مفهوم سیاست در اندیشه مآصدرا	۸۵
تفاوت سیاست و شریعت از نظر مبدأ	۹۱
تفاوت سیاست و شریعت از نظر غایت	۹۱
تفاوت سیاست و شریعت از نظر فعل	۹۱
تفاوت سیاست و شریعت از نظر انفعال	۹۲
اجتماع و قانون	۹۴
فصل چهارم: حکومت دینی در اندیشه مآصدرا	۱۰۱
مقدمه	۱۰۱
کار و ویژه‌های حکومت دینی	۱۰۴
سعادت	۱۱۰
فصل پنجم: ساختار حکومت دینی در اندیشه مآصدرا	۱۱۵
۱. آغازگر یا مقلد؟	۱۱۵
۲. انواع نظام سیاسی	۱۲۳
اجتماعات انسانی	۱۲۵
نظام‌های سیاسی فاضله	۱۳۰

ولایت سیاسی انبیا	۱۳۳
الف) کمالات و شرایط اولیه رئیس اول (پیامبر)	۱۳۳
ب) کمالات و صفات ثانویه رئیس اول	۱۳۴
ولایت سیاسی امامان	۱۳۶
ولایت سیاسی مجتهدان	۱۳۸
مبنای مشروعیت نظام سیاسی	۱۴۰
جمع بندی	۱۴۵
خاتمه: نتیجه گیری	۱۴۷
پیوستها	۱۵۱
الف: گزیده مباحث سیاسی در آثار صدرالمتألهین	۱۵۳
۱. مباحث سیاسی در شواهد الربوبیة	۱۵۳
۲. مباحث سیاسی در مبدأ و معاد	۲۰۲
۳. مباحث سیاسی در رساله سه اصل	۲۰۸
۴. مباحث سیاسی در کسر اصنام الجاهلیه	۲۱۰
۵. مباحث سیاسی در الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعة	۲۱۲
۶. مباحث سیاسی در المظاهر الالهیه	۲۱۲
۷. مباحث سیاسی در تفسیر القرآن الکریم	۲۱۳
۸. مباحث سیاسی در شرح اصول کافی	۲۱۶
۹. مباحث سیاسی در شرح هدایة الاثریة	۲۱۶
۱۰. مباحث سیاسی در مثنوی مآصدرا	۲۱۷
ب: گاهنامه زندگی و زمانه صدرالمتألهین	۲۱۸
فهرست‌ها	۲۲۱
فهرست آیات	۲۲۳
فهرست روایات	۲۲۵

فهرست اشعار.....	۲۲۶
فهرست اسامی معصومین <small>علیهم السلام</small>	۲۲۷
فهرست اعلام.....	۲۲۸
فهرست علوم و توابع آن.....	۲۳۱
فهرست گروه‌ها، جماعات و طوایف.....	۲۳۴
فهرست کتاب‌ها، مقالات و مجلات.....	۲۳۶
فهرست مکان‌ها.....	۲۴۱
فهرست اصطلاحات و مفاهیم.....	۲۴۲
منابع و مأخذ.....	۲۵۳

سخنی باخواننده

گسترش فزاینده علوم و معارف بشری به موازات رشد حیرت‌انگیز تکنولوژی ارتباطات به عصر ما ماهیتی علمی و اطلاعاتی بخشیده است و به حق این دوران را «عصر انفجار اطلاعات» نامیده‌اند. تردیدی نیست که این اطلاعات میراث مشترک همه تمدن‌ها و فرهنگ‌هاست و ملت‌های مختلف در کنار استفاده و بهره‌گیری از آن به رشد و انباشت آن یاری می‌رسانند. فرآیند تکاملی این میراث به گونه‌ای است که بشر را به سوی همسانی و همگونی فرامی‌خواند و هویت‌های مستقل سنتی، دینی و ملی را با چالش مواجه ساخته است. همراهی مطلق با آن گسست از هویت است و نادیده انگاشتن آن گسست از زمان، پس به ناچار پویایی و پایایی هر تمدن و فرهنگی به قدر توجه به هویت خود و سهم آن در حضور فعال در عرصه زمان خویش است. آنچه در این میان مهم می‌نماید این‌که در بین همه ملت‌ها، فرهنگ‌ها و تمدن‌ها شخصیت‌هایی بوده‌اند که خدمات شایانی به تفکر و فرهنگ‌سازی داشته‌اند. حکیم متأله صدرالمتألهین از جمله اندیشمندانی است که در این راستا ارزیابی می‌شود. او توانست با درک درست و قرائتی صحیح از اسلام و سنت اسلامی، آن را در مواجهه با افکار الحادی و عقاید انحرافی مطرح نماید و به خوبی از هویت دینی پاسداری کند. منظومه فکری ملاصدرا تلفیقی آشتی‌جویانه بین فلسفه مشاء، فلسفه

اشراق، عرفان و معارف کتاب و سنت از مجاری عقل، وحی و دل است و در ابعاد نظری و عملی، نگاهی جامع به هستی و انسان دارد، حکمت متعالیه او در حقیقت حکمت متعادلی است که با رهیافتی نو همه طرق معرفت‌شناسانه را همسو و سازگار می‌کند و انحصارات برهانی فیلسوفان، یافته‌های عرفانی عارفان و براهین و حیانی متکلمان را می‌شکند و با رویکردی مسالمت‌جویانه یافته‌های اشراقی در سفرهای روحانی را بر ترازوی برهان ارزیابی و سنجش می‌کند، اشراق سهروردی و ابن عربی را با برهان فارابی و سینوی و خواجه‌ی در هم می‌آمیزد و با محصولش به تبیین رهاورد و حیانی خاتم پیامبران صلی الله علیه و آله می‌پردازد. اما آنچه در منظومه فکری ملاصدرا چون حلقه مفقوده‌ای از دید بسیاری از محققان پنهان مانده است جایگاه «سیاست» است که فاضل ارجمند جناب آقای نجف لک‌زایی به خوبی توانسته‌اند به تبیین و بررسی آن بپردازند، ایشان فلسفه سیاسی صدرالمتألهین را در زوایایی چند مورد کنکاش قرار داده و با بیان جایگاه دانش سیاسی و زندگی سیاسی در حکمت متعالیه، حکومت دینی و انواع و ساختار و کارویژه‌های آن را از نظری بررسی کرده است. در خاتمه امیدواریم این خدمت فرهنگی که تلاشی مختصر در عرصه معرفی و تبیین بخشی از اندیشه سیاسی صدرالمتألهین است با پیشنهادها و انتقادهای اصلاحی خوانندگان تلطیف و تکمیل گردد.

مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی

پژوهشکده اندیشه سیاسی اسلام

مقدمه

بررسی «گذشته» کار دشواری است. اگر «گذشته» میراث فکری باشد بررسی آن دشوارتر خواهد بود. پژوهش‌گران تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و فکری ممکن است به یکی از روش‌های زیر به بررسی «گذشته» بپردازند:

۱. **رویکرد «گنج‌یابانه»:** در این رویکرد محقق به دنبال دست‌یابی به گنج‌هایی از دل میراث گذشته است. بدیهی است نگاه به «گذشته» به چشم مخزن گهرهای نایاب ما را به حقیقت و واقعیت، آن‌گونه که بوده است، نمی‌رساند. در این ره‌یافت، پژوهش‌گر به موضوع پژوهش خود شیفته می‌شود و می‌دانیم که شیدایی به یک موضوع، مانع از دیدن نقاط ضعف و اشکالات و همه جوانب موضوع پژوهش می‌گردد.

۲. **رویکرد موزه‌ای:** ممکن است پژوهش‌گری تفحص در میراث گذشتگان را به دید «نبش قبر» بنگرد. این رویکرد نیز به دلیل این‌که نوعی پیش‌داوری غیرعلمی دارد، بر خلاف مورد اول که معلول نفرت به گذشته است، رویکردی نادرست می‌باشد.

۳. **رویکرد «علمی»:** در نگرش علمی به «گذشته»، پژوهش‌گر حبّ و بغض شخصی خود را در بازکاوی و بازسازی گذشته دخالت نمی‌دهد. در این رویکرد نفرت و شیدایی جای خود را به نگرش بی‌طرفانه می‌دهد. روشن است که بی‌طرفی صددرصد محقق امر دشواری است و چه بسا که تحقق

مآلهادی سبزواری، میرزای جلوه، مآلامحمد اسماعیل بن محمد سمیع اصفهانی، میرزا رضا قمشه‌ای، مآلعبدالله زنوزی، آفاعلی مدرس تبریزی، مآلعلی نوری، میرزا محمود قمی، سید محمد مشکات بیرجندی، علامه سید محمد حسین طباطبایی، سید جلال‌الدین آشتیانی و ... آن را به ایران، جهان اسلام و جهان حکمت معرفی کردند فلسفه سیاسی وی نیز پس از حدود سه قرن، بار دیگر نام مآلصدر را در ردیف فیلسوفان سیاسی قرار خواهد داد. «صدراشناسی» می‌تواند به عنوان یک رشته علمی و صاحب نام جایگاه ممتاز و فاخری داشته باشد.^۱

پژوهش حاضر بررسی «اندیشه سیاسی مآلصدر» را بر عهده دارد، نه «فلسفه سیاسی مآلصدر»، زیرا بررسی فلسفه سیاسی مآلصدر را به تمهیداتی نیاز دارد که هنوز فراهم نیست. بدیهی است که اندیشه سیاسی آن چنان معنای فراخ و گسترده‌ای دارد که می‌تواند بخش‌هایی از فلسفه سیاسی را نیز شامل شود. اندیشه سیاسی در آن جا که بر اصول ثابتی تکیه می‌کند، از فلسفه سیاسی بهره می‌برد. تمایز اساسی فلسفه سیاسی و اندیشه سیاسی این است که اندیشه سیاسی به مسایل متغیر در زندگی سیاسی می‌پردازد، در حالی که فلسفه سیاسی، از آن حیث که بخشی از فلسفه است، تنها به کلیات می‌پردازد.

فصول مختلف پژوهش در جهت تحقق اهداف فوق طراحی شده است. در فصل زمینه‌های تکوین شخصیت سیاسی صدرالمتألهین مورد بررسی قرار گرفته است. در این فصل سعی شده است تا عصر صفوی از نگاه

نپذیرد، اما پژوهش کسی که در این راه قدم گذارده است، از کسانی که پیشاپیش رویکردی خوش‌بینانه یا بدبینانه به گذشته اتخاذ کرده‌اند، صائب‌تر خواهد بود. در بررسی تاریخ اندیشه سیاسی اسلامی بیش‌تر اظهار نظرها و قضاوت‌ها تابع رویکرد اول و دوم بوده است؛ برای نمونه، درباره متفکری که محور بحث این پژوهش است، کسانی به‌طور قاطع اظهار کرده‌اند که نامبرده اندیشه سیاسی ندارد،^۱ در صورتی که به‌نظر می‌رسد این افراد شایسته بود بگویند و یا بنویسند که آثارش را مطالعه نکرده‌ایم؛ بنابراین نمی‌دانیم اندیشه سیاسی دارد یا خیر. هم‌چنین دیگران گفته و یا نوشته‌اند که پس از فارابی مطلب جدیدی در عرصه فلسفه سیاسی مطرح نشده است.^۲ افرادی نیز جز تکرار سخنان فارابی مطلبی نیفزوده‌اند.

نگارنده در بررسی تفکر سیاسی صدرالمتألهین اهتمام خواهد ورزید که به دور از حب و بغض و پیش‌داوری، تا آن جا که ممکن است، به بررسی اندیشه سیاسی بپردازد. با بررسی‌هایی که این پژوهش‌گر تاکنون درباره اندیشه سیاسی متفکران مسلمان. از جمله مآلصدر داشته است،^۳ به خوانندگان فرهیخته این اثر اعلام می‌کند که در آینده نه چندان دور فلسفه سیاسی صدرالمتألهین مشتاقان ویژه خویش را خواهد یافت و چهره غبار گرفته‌اش آفتابی خواهد شد. اگر فلسفه مآلصدر تا حدود صد سال پس از مرگ وی، در محاق قرار داشت و پس از آن فیلسوفان بزرگی، چون حاجی

۱. سید علی قادری، «امام خمینی علیه السلام در پنج حوزه معرفت سیاسی»، مجموعه مقالات انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن، ص ۹۶.

۲. سید محمدجواد طباطبایی، زوال اندیشه سیاسی در ایران؛ داود فیرحی، «فلسفه سیاسی در اسلام»، فصلنامه علوم سیاسی، مؤسسه آموزش عالی باقرالعلوم علیه السلام، قم، شماره ۶، ۱۳۷۸.

۳. برای نمونه ر. ک: نجف لکزایی، «جایگاه سیاست در حکمت متعالیه»، فصلنامه علوم سیاسی، مؤسسه آموزش عالی باقرالعلوم علیه السلام، قم، شماره ۶، ۱۳۷۸.

۱. همایش بین‌المللی مآلصدر نشان داد که ظرفیت و ضرورت تأسیس چنین رشته‌ای وجود دارد. این همایش در سال ۱۳۷۸ شمسی در تهران برگزار شد و تاکنون برخی از آثار صدرالمتألهین را در قالب جدیدی منتشر کرده است که در این پژوهش از آن‌ها استفاده خواهد شد. هم‌چنین «خردنامه صدرا» مجله‌ای است که دست‌اندرکاران همایش مذکور، آن را منتشر کرده‌اند.

ملاصدرا مورد بازبینی قرار گیرد. از جایگاه دانش سیاسی در حکمت متعالیه و منابع اندیشه سیاسی وی در فصل دوم گفت و گو شده است. فصل سوم عهده‌دار تبیین مبادی و مبانی ضرورت زندگی اجتماعی و سیاسی است. کار ویژه‌های حکومت دینی، در مقایسه با سایر حکومت‌ها در فصل چهارم و ساختار حکومت دینی، به ویژه بحث ولایت سیاسی انبیا، ائمه و مجتهدان در فصل پنجم مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. نتیجه‌گیری پایان‌بخش مباحث پژوهش است.

از مشکلات اصلی این پژوهش فقدان مجموعه کاملی از آثار صدرالمتألهین، که با استانداردهای علمی و فنی جدید منتشر شده باشد، عدم اهتمام محققان به مباحث اجتماعی در آثار وی و از همه مهم‌تر اظهار نظرهای نادرست در مورد فقدان اندیشه سیاسی در آثار وی بود که به میزان زیادی سعی شد از تأثیر آن‌ها بر کیفیت تحقیق کاسته شود.

در این جا لازم است از همه کسانی که بدون همکاری و مدد آن‌ها این اثر به دست خوانندگان فرهیخته نمی‌رسید تشکر کنم. از جمله دکتر علیرضا صدرا و شریف لک‌زایی به خاطر اظهار نظرهای علمی، حجة الاسلام محسن مهاجرنیا و مسئول محترم واحد نشر جناب حجة الاسلام اشرفی که سهم عمده‌ای در انجام مراحل اداری و حمایت معنوی از این اثر داشته‌اند. آقای ایوب زارعی که زحمت و ویرایش اثر را متقبل شدند، آقای رضا عیسی‌نیا مسئول محترم دفتر پژوهش، آقای پرویز کاظمی، مسئول محترم کتابخانه، آقای مجید اکبریان که زحمت حروف‌نگاری اثر را داشتند. هم‌چنین از همسر و فرزندانم که در انجام امور پژوهشی مرا همراهی می‌کنند سپاس گزارم.

قم - نجف لک‌زایی

تابستان ۱۳۸۰

فصل اول:

زمینه‌های تکوین شخصیت سیاسی صدرالمتألهین

مقدمه

در این فصل چگونگی تکوین شخصیت ملاصدرا، به ویژه زندگی سیاسی و اوضاع زمانه وی به اختصار بررسی خواهد شد. این اختصار در حدی است که بتواند پرتوی بر تفکر سیاسی ملاصدرا افکنده و زوایای مبهم و تاریک آن را روشن کند. بررسی تفصیلی سوانح احوال و تحولات سیاسی - اجتماعی عصر وی در این نوشتار مقدور نیست.

زندگی سیاسی

در بررسی زندگی ملاصدرا اختلاف نظر زیاد است. این اختلاف‌ها از آن‌جا ناشی شده است که منابع مؤثقی که شرح حال علما را تدوین می‌کرده‌اند، به بررسی زندگی فلاسفه و عرفا، به مانند بررسی زندگی فقها، اهمیت نمی‌داده‌اند؛ بنابراین در منابع کلاسیک اطلاعات مستندی در این باره